

“मराठी विज्ञान कादंबरीतील विज्ञानवादी जीवनदृष्टी”

डॉ. शिवचरण गिरी

वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

आधुनिक मराठी साहित्य प्रवाहातील विज्ञानसाहित्य हा एक महत्त्वपूर्ण वाङ्मय प्रकार असून विज्ञान कादंबरी हा त्यातील एक सशक्त साहित्य प्रकार आहे. आजवर मराठीत स्वतंत्र रूपांतरित व भाषांतरित अशा अनेक विज्ञान कादंब-यांची निर्मिती झालेली आहे. मराठीतील आघाडीच्या विज्ञान कादंबरीकारांच्या निवडक कादंब-यातील विज्ञानवादी जीवनदृष्टीचा शोध प्रस्तुत टिकाणी घेतला आहे.

इ.स. 1960-70 च्या दशकात मराठी साहित्य प्रवाहात स्वतःची ओळख व अस्तित्व प्रस्थापित करतानाच मराठी विज्ञान साहित्याने अनुभवाचे व अभ्यासाचे एक नवे दालन उघडे करून दिले. विज्ञान संशोधनामुळे गोंधळ, कुतूहल व आश्चर्य निर्माण झालेल्या सामान्यांच्या मनात विज्ञानाला साहित्य म्हणून रुजवणे हे विज्ञान साहित्यकांचे स्पर्खहणीय यश मानावे लागते. मराठी विज्ञान कादंबरीकारांनी विज्ञान आणि व्यक्तीच्या अनुबंधाचे अणुरेणू एका परिघात आणले, वैज्ञानिक प्रगतीच्या विधायक व विघातक अशा दोन्ही संभाव्य परिणामांचे चित्रण केले. माणूस व त्याचे जीवन हाच विज्ञान कादंबरीच्या निर्मितीचा प्रमुख घटक मानला एकूणच मराठी विज्ञान कादंबरीतून वैज्ञानिक प्रगतीच्या भविष्यकाळाचे, विज्ञानातील शोधांच्या परिणामांचे व त्याला सामो-या जाणा-या मानवाचे संभाव्यचित्र उभे केले. त्यातील समस्या प्रधान कथानकांमुळे त्या विज्ञानगर्भ व रहस्यमय झाल्या आहेत. विज्ञान कादंबरीतून एका अपरिचित पण संभाव्य अशा दृष्टीकोनातून जीवनदर्शन घडतानाच विज्ञानाधिष्ठीत आशयाच्या माध्यमातून जीवसृष्टी व निसर्गाकडे पाहण्याचे रूढ संकेत बदलले. विज्ञान कादंबरीच्या आषय सूत्रातील विज्ञानाचे अधिष्ठान, वैज्ञानिक सूत्र-संकल्पनांचा कल्पनाविस्तार अज्ञात अशा भविष्यकाळाचे प्रक्षेपण, वातावरण, व्यक्तिरेखा, विज्ञानवादी जीवनदृष्टी व भाशेचे संमिश्र वळण यामुळे विज्ञान कादंबरीचे अन्य कादंबरीपेक्षा एक वेगळेपण निर्माण झाले आहे व एकूणच मराठी वाङ्मयाच्या कक्षा रुंदावल्या गेल्या आहेत.

विज्ञान कादंबरीचा आशय विज्ञाननिष्ठ असल्याने आपोआपच त्यातून एक विज्ञानवादी जीवनदृष्टी प्राप्त होते. विज्ञान कादंबरीचे वेगळेपण विज्ञाननिष्ठ आशयामध्ये आहे संभाव्य वैज्ञानिक सत्य हा विज्ञान कादंबरीचा आधार आहे. तरीही ती मानवकेंद्री असून मानवी जीवनाला व्यापणा-या चित्रणातून भविष्याचा वेध घेतला जातो. विज्ञाननिष्ठ, तर्कनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ या विज्ञाननिष्ठेचा अविष्कार त्यातून होत असतानाच विज्ञान कादंबरीतून प्रमाण विज्ञान, कल्पनीय विज्ञान व काही वेळा व्याज विज्ञानही येते त्यातील कल्पनासृष्टी वाचकांपुढे वास्तव विष्याचा नवार्थ मांडते आणि त्यातून मानवी जाणिवांच्या क्षितिज रुंदावते व एक नवी जीवनदृष्टी प्राप्त होते. विज्ञान कादंबरीकार वैज्ञानिक

किंवा प्रचलित विज्ञानाची माहिती असलेला जाणकार असतो. त्याच्या जीवनदृष्टीचा परिणाम कादंबरीवर असतो, प्रचलित विज्ञानाच्या भक्कम आधारावर भविष्यविषयीचा बुद्धिनिष्ठ अंदाज व त्याचा मानवी जीवनावरील परिणाम अधोरेखित करताना ज्या विज्ञानातील शोधांचा परिणाम मानवी जीवनावर होतो त्याला विज्ञान कादंबरी केंद्रस्थानी मानते. वैज्ञानिक घडामोडीचे ज्ञान, विज्ञानामुळे निर्माण झालेले फायदे अथवा तोटे आणि त्याला सामोरे जाण्याचे, त्या प्रश्नांची उकल करण्यास विज्ञान कादंबरी साहाय्यभूत ठरते. एक प्रकारचा विज्ञानव्यासंग वाढवण्याचे कार्य कादंबरीच्या माध्यमातून होते. विज्ञानातील नव्या संकल्पना नवे शोध हे सामाजिक, कौटुंबिक घडामोडीत महत्वाचे परिणाम साधणारे घटक असतात. या घडामोडीचे चित्रण विज्ञान कादंबरीत असल्याने वाचकांचे वैज्ञानिक कुतूहल शमवत एक वैज्ञानिक दृष्टिकोन-जीवनदृष्टी व भोवतालच्या विश्वाबद्दलचे ज्ञान अद्यावत करण्यास विज्ञान कादंबरी महत्वाचे साधन ठरते. मराठी वैज्ञानिक कादंबरीतील दृष्टेपणाची चिकित्सा करताना रा.ग. जाधव म्हणतात, खरे तर, आपली अध्यात्मप्रवण मानसिकता आणि वैज्ञानिक जीवनदृष्टी यांच्या सर्जनशील संयोगातून आपणास वैज्ञानिक कादंबरीतून दृष्टेपणाची अपूर्व रंगरूपे गवसू शकतात. एवढेच नव्हे, तर सामाजिक वास्तवाच्या चित्रणालाही कालोचित असा दृष्टीपणा त्यामुळे प्राप्त होईल. वैज्ञानिक जीवनदृष्टी ही मूलतः समाज संस्कृती निरपेक्ष असते. सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तवाच्या जटिल डोके दुखीतून बाहेर पडून नव्या मानवी परिप्रेक्ष्यातील निर्मिती करण्यास वैज्ञानिक मानसिकतेची मदत होईल असे वाटते. कादंबरीतील दृष्टेपण हे उद्या-परवाचे पाहणे, संभाव्य पाहणे भावी भविष्यकालीन पाहणे यांसारख्या कथनांचा त्याच्याशी संबंध सूचवत हे दृष्टेपण पुढचे पाहण्याशी बांधील असून भविष्यवेधक मर्मदृष्टी म्हणजेच कादंबरीतील दृष्टीपणा असून कादंबरीकार हाच त्याचा जनक असल्याने त्याची जीवनदृष्टी कादंबरीतील दृष्टेपण ठरते.

विज्ञान कादंबरीच्या माध्यमातून लेखक साहित्यमूल्यांची जोपासना करतानाच वाचकांना विज्ञानसाक्षर करून त्यांच्यातील गैरसमज, अंध श्रद्धा दूर करण्यास व एक वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करण्यास मदत करतो. सत्यावरची श्रद्धा हा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा पाया असतो. 'वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची व्याप्ती' स्पष्ट करताना सुधीर पानसे म्हणतात 'समवैज्ञानिक दृष्टिकोन ही संज्ञा केवळ विज्ञान शोधकार्य व संदर्भासाठी मर्यादित नसून त्याच्या अवाक्यात आपल्या संपूर्ण जीवनाचा व्यवहार मावतो. भोवताली व्यवहार करताना जी गृहितके, ज्या धारणा आपण अवलंबितो त्या तर्क आणि अनुभवाशी सुसंगत असाव्यात असा अग्रह वैज्ञानिक दृष्टिकोनात अभिप्रेत असतो'

विज्ञान कादंबरीच्या माध्यमातून वैज्ञानिक जीवनदृष्टी समाजात रुजली जाते व त्यासाठी लेखक वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला समाजात उपकारक तसेच अपकारक असणा-या प्रेरणा-प्रवृत्तीचा शोध घेतो. विज्ञान कादंबरी वाचकाला जगाकडे डोळसपणे, चौकस बुद्धीने व विवेकशील वृत्तीने पाहण्यास व तर्कशुध्द पध्दतीने विचार करण्यास भाग पाडते. संभाव्य वैज्ञानिक प्रगतीचा भविष्यकालीन दर्शनातून वर्तमान वास्तवाचे अन्वयार्थ लक्षात आणून देताना कधी कधी त्यातून वास्तवदर्शी चित्रही रेखाटले जाते. एकूणच विज्ञान कादंबरीतील विज्ञान, वैज्ञानिक व विज्ञानव्यवहार यांच्या दर्शनातून एक वैज्ञानिक जीवनदृष्टी निर्माण होते. विज्ञान कादंबरी या सृजनशील वाङ्मय प्रकारातून वैज्ञानिक उदबोधन आणि मानव्याच्या शोधा बरोबरच प्रगत विज्ञानाचा मानवी जीवनावरील परिणामांची व वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर बदलणारे नवे जग त्याविशयीचे कृतूहल शमवून एका नव्या विष्वाबोधाची प्रचिती करून देतानाच साहित्यकृती म्हणून काळाच्या कसोटीवर उतरते. हे स्पष्ट करताना रवींद्र किंबहुने म्हणतात, "कुठल्याही साहित्यकृतीचे श्रेष्ठत्व किंवा महत्ता अंतिमतः तिच्यातील विष्वबोधाशी जडलेले असते. सदर विश्व बोध स्वतंत्र सहज, व्यापक आणि दर्जेदार भाषेतून व्यक्त होत असेल तरच ती कृती काळाच्या कसोटीवर टिकते आणि तिचा प्रभाव नंतरच्या पिढ्यांनाही नवी अर्थवत्ता सूचित करून देऊ शकते." अशी काळाच्या कसोटीवर टिकण्याची क्षमता विज्ञान कादंबरीमध्ये असून साहित्यमूल्यांबरोबरच त्यातील जीवनदर्शन विज्ञानप्रणीत मानवी समस्या व विज्ञानाने प्रभावित झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनमूल्यांतून एक नवी जीवनदृष्टी प्रतीत होते. विज्ञान हे मानवी जीवनात अमूलाग्र परिवर्तन घडवण्याचे साधन आहे व विज्ञान कादंबरीच्या माध्यमातून परंपरेने जोपासले गेलेले गैरसमज दूर होऊन नव्या ज्ञानाने मानवाचे उदबोधन होते व भविष्यकालीन समाजजीवनाची पूर्वकल्पना देण्यास उपयुक्त ठरते. एकूणच मराठी विज्ञान कादंबरीतून अशी विज्ञानवादी जीवनदृष्टी प्रतीत होताना दिसते.

जयंत नारळीकरांच्या एकूणच विज्ञान कादंबरीतून वाचकांची विज्ञानविषयक जागृती व वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची निर्मिती करणा-या आहेत. विज्ञानाला केंद्रस्थानी ठेवून विज्ञान आणि मानवी जीवन यांच्या संबंधावर त्या प्रकाश टाकताना त्यातून विज्ञान प्रबोधनाची दृष्टी अभिव्यक्त करतात. 'प्रेषित' या कादंबरीतील वैज्ञानिक कल्पना परग्रहावरील सजीवसृष्टीचा पृथ्वीशी झालेला संपर्क हा असला तरी मानवी अस्तित्वाच्या लढयाला केंद्रस्थानी ठेवून वसाहतवादाच्या पार्श्वभूमीवर सांस्कृतिकदृष्ट्या भाष्य करते व पृथ्वीवरील भविष्यकालीन कल्पित आदर्ष स्थितीचे चित्र रेखाटतानाच त्यात खगोलशास्त्र, भौतिक, गणित, संगणक, मनोविज्ञान यांसारख्या विज्ञानातील आजवरच्या ज्ञानाचा आणि संभाव्य प्रगतीच्या शास्त्रीय आधाराने योगायोग कल्पित यांच्या माध्यमातून विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीचे दर्शन व भविष्यकालीन समाजाची नवी मूल्यदृष्टी प्रगट करते. विज्ञानातील शोध, शोधक्रिया रहस्याच्या मार्गाने उकलत रहस्य आणि विज्ञान यांचा संयोग साधते. 'सायक्लॉप्स' प्रकल्पाच्या माध

यमातून अवकाश संशोधकाचा आजवरचा टप्पा आणि भविष्यातील प्रगतीचा आलेख मांडला जातो. देश-विदेशातील संशोधक, वेधशाळा, त्यातील संशोधन विज्ञानविरोधी वातावरण, मानवातील विविध वृत्ती-प्रवृत्ती, निसर्गाबद्दलचे त्याचे कुतूहल, मुलभूत संशोधनाचे सामान्यांच्या जीवनावर होणारे परिणाम इत्यादीतून एक वैज्ञानिक जीवनदृष्टीचा प्रत्यय येतो इ.स. 1985 ते इ.स. 2047 पर्यंतच्या विस्तृत वैज्ञानिक घडामोडीतून विज्ञानवादी जीवनदृष्टीचे दर्शन घडवतात 'वामन परत न आला' या कादंबरीतून विज्ञानाच्या प्रगतीतून मानवाने निसर्गाच्या नियमांमध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न केला तर कोणते भयावह परिणाम भोगावे लागतील. याचे चित्र विज्ञान कल्पनेच्या साहचर्याने उभे केले आहे. तर 'व्हायरस' मधील नारायण जगताप व 'अंतराळातील स्फोट' मधील अविनाष नेने यांच्या माध्यमातून संशोधकाची मानव्यासाठीची तळमळ, धडपड व त्यांच्या कार्यातून विज्ञानातील शोधकार्य अखिल मानवजातीच्या कल्याणाचे साधन व्हावे तदवतच विज्ञान प्रगतीच्या अतिवापराचे दुष्परिणाम व भविष्यातील अण्वस्त्रासारख्या घातक शस्त्रावर माथेफिरूंचा ताबा इत्यादींच्या माध्यमातून भविष्यकालीन मानवाच्या परस्पर संबंधावर भाष्य करते व विज्ञानाच्या विनाशक वापरावर मानवाने आवर घालून त्याचा विधायक वापर करावा हे सूचित करते. मनोरंजनातून विज्ञान प्रबोधनाची दृष्टी ठेवत एकूणच विज्ञान कादंबरी हे उद्याचे वास्तव असून त्या वास्तवाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी नारळीकरांच्या कादंबरीतून दृष्टीस येते. निरंजन घाटे यांच्या 'वारस' कादंबरीतील भविष्यकालीन मानवाची विज्ञान-तंत्रज्ञानाची प्रगती आणि संपूर्ण विष्वाबाहेर अंधाराज्य गाजवण्याची प्रेरणा या मानवी प्रवृत्तीवर भाष्य करते. तर हेबळेकरांच्या 'आदित्य' मधून आधुनिक विज्ञान संशोधनाचा वापर करणारा माणूसही तेवढाच सक्षम असावा, अन्यथा ते संशोधन मानवाच्या हितास बाधा निर्माण करणारे ठरू शकते, मानवातील भ्रष्टाचारी प्रवृत्ती विनाशकारी ठरू शकते व विज्ञानातील संशोधन हे मानवाच्या विधायक कार्यासाठीच असावे याची जाणीव करून देत विज्ञानवादी दृष्टीतून वर्तमानकालीन समस्यांचा वेध घेते. मानवाच्या अंतराळ प्रवासातील वैज्ञानिक प्रगतीचा वेध व भविष्यकाळात मानव पृथ्वीबाह्य वसाहती निर्माण करू शकतो. या बरोबरच मानवा-मानवातील वृत्ती-प्रवृत्ती, वंशभेद, वर्णभेद दूर झाला तर विज्ञानाच्या साहाय्याने मानव अशक्य गोष्टी शक्य करू शकेल, परंतु त्यासाठी माणसातला 'माणूस' जिवंत असणे गरजेचे असल्याची दृष्टी 'जोनास आर्क' मधील भारतीय शास्त्रज्ञ डॉ. परेश शिरालीच्या माध्यमातून दाखवून देतात, तर निसर्गाच्या पुढे मानव व त्याचे विज्ञानही अपुरे ठरते याची जाणीव करून देत आदिम संस्कृतीतील मानवाची विकृत कामांध वासना विनाशकारी मार्गानेच घेऊन जाते याचे चित्र एका काल्पनिक संस्कृतीच्या निर्मितीतून 'भद्रमुखी' सारख्या कादंबरीतून ज्वालामुखीच्या उद्रेकातून व आदिम संस्कृतीच्या विनाशातून लेखकाने दर्शवले आहे.

पृथ्वीवरील अण्वस्त्रांच्या निर्मितीसाठीची स्पर्धा, त्यासाठी केला जाणारा प्रचंड मोठा खर्च, वापरली जाणारी बुद्धी, विश्वमतेकडे केले जाणारे

दुर्लक्ष या सर्व गोष्टी मानवतेच्या दृष्टीकोनातून मूर्खपणाच्या आहेत याची जाणीव 'विप्लवा' या काल्पनिक पृथ्वीबाहय प्रगत जीवसृष्टीच्या आदर्श संस्कृतीच्या माध्यमातून दाखवतानाच अशा आदर्श संस्कृतीची खरी गरज पृथ्वीवरील मानवाला असल्याची कल्पनादृष्टी देतानाच मानवाला अखंड पृथ्वीबदल विचारप्रवृत्त करत एक नवी जीवनदृष्टी अरुणसाधू यांच्या 'विप्लवा' या कादंबरीतून प्राप्त होते तर 'स्फोट' सारख्या कादंबरीतून जगातील वाढत्या लोकसंख्येची समस्या आणि त्यावरील तेवढाच अनैसर्गिक उपाय, भावना व बौद्धिक वस्तुनिष्ठता यांच्या द्वांद्वीय सामाजिक, मानसिक, नैतिक संघर्षाची चिकित्सा करणारी कादंबरी ठरते. 'क्लोनिंग' सारख्या तंत्रज्ञानाने मानवाने निसर्गाला दिलेले आव्हान व अंतराळ संशोधनातील मानवाचे भविष्यातील पुढचे पाउल, महत्त्वाकांक्षा यातून विज्ञानाच्या विश्वरूपाचे दर्शन डॉ. पंडित विद्यासागर यांच्या 'सुपरक्लोन' मधून घडते. विश्वाचे अनादी-अनंतरूप आणि त्यात मानवापेक्षा प्रगत संस्कृतीचा संपर्क झाला तर मानवाच्या अस्तित्वा संबंधीची समस्या, अज्ञात बदलची भीती आणि त्यातून मानवाने उचलले पाऊल, त्याचा भविष्यातील पिढीवर होऊ शकणारे परिणाम याचे कल्पनाचित्र साकारतानाच संशोधनातील मूलगामी वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगला नाही तर मानवजातीच्या प्रगतीची दिशाच खुटेल अशी विज्ञान प्रगतीच्या संभाव्य परिणामाबद्दलची दृष्टी 'देवासि जिवे मारिले' सारख्या कादंबरीतून प्रतीत होते. अंतराळातील सजीव हेच देव असून ते कुठल्याही धर्माशी जोडले गेलेले नाहीत ही विज्ञानवादी दृष्टी दर्शविते. अंतराळातून मानवावर 'व्हायरसच्या' रूपाने येऊन शकणारे संकट आणि त्याच मानवातील सामूहिक व अंतर्गत मनोवृत्तीच्या शोधातून मानवी अस्तित्त्व, दुःख, वेदना यासारख्या गूढतेची विज्ञानाच्या साहचर्याने केलेली उकल व वेदनारहित समाजनिर्मितीच्या दिशेने टाकलेले मानवाने पाऊल यांसारख्या मानशास्त्रीय वळणातून 'स्कायलॅब' सारख्या कादंबरीच्या माध्यमातून एक नवी दृष्टी वाचकांना चकित करते. तर 'ब्रेनवेव्हज' सारख्या कादंबरीतून उदात्त भावनेतून झालेल्या संशोधनाचे रूपांतर मानवाच्या विध्वंसक विकृतीमध्ये परावर्तित होऊ शकते. अशा विकृतीला पोचवणारे संशोधन व संशोधक नष्ट होणे हीच ख-या संशोधकाची विज्ञानवादी जीवनदृष्टी प्रबळ ठरते. तर संशोधनाचा वापर अखिल मानवजातीच्या हितासाठी व्हावा की देश राष्ट्र आणि देशभक्ती यापुरतेच ते मर्यादित राहावे या द्वंद्वीय संशोध

काच्या मनात निर्माण होणारा संघर्ष 'ऑपरेशन भागीरथी' सारख्या कादंबरीतून निर्माण होतो.

विज्ञानातील वेगवेगळ्या सूत्रावर, सिध्दांतावर आधारलेल्या विविध विषयांतून विज्ञान कादंबरीतून विज्ञानवादी जीवनदृष्टीचा परिचय होतो. आज विज्ञानाची प्रगती प्रचंड वेगाने होत आहे आणि त्याचा परिणाम मानवी जीवनावरही तेवढाच प्रचंड वेगाने होत आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानातून निर्माण झालेल्या साधनांचे बरे-वाईट परिणाम एकूणच मानवाच्या जीवनावरही होत आहेत, त्याच्या नाते-संबंधावर हात आहेत. अशा मानवी जीवनावर परिणाम घडवणा-या विज्ञानाच्या प्रभावामुळे निर्माण झालेल्या व होऊ शकणा-या प्रश्नांना मानव कसा सामोरा जातो याचे प्रभावी चित्र विज्ञान कादंबरीत आहे. विज्ञान कादंबरीतील आशयसूत्र विज्ञानाधारित आहे त्यातून येणा-या कल्पित भविष्याच्या चित्रणालाही विज्ञानाचा आधार आहे आणि मुख्य म्हणजे तिच्या केंद्रस्थानी माणूसच आहे. विज्ञान कादंबरीतील कथानकातून वाचकांना वास्तवाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी निर्माण करण्याचे कौशल्य विज्ञानकादंबरीकरांनी साधलेले आहे. जीवनाच्या विविध पैलूंचे दर्शन त्यातून घडते हे जीवनदर्शन विज्ञानाच्या आधारे अज्ञात काळातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे लेखकाने साधलेले असल्याने कल्पित आशयातून वास्तवाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी विज्ञान कादंबरीतून निर्माण होते, कारण त्यातील कल्पिताचा पाया हा प्रचलित विज्ञानावर आधारलेला आहे. त्यामुळे त्यातून एक विज्ञानवादी जीवनदृष्टी प्रत्ययास येते व वाचकांचीही अशीच एक विज्ञानवादी जीवनदृष्टी विज्ञान कादंबरीच्या वाचनातून बनत राहते.

संदर्भ

1. रा.ग. जाधव 'निवडक समीक्षा' पदमगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती - 2006
2. सुधीर पानसे 'वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि आपण' लोक वाङ्मयागृह, मुंबई.
3. रवींद्र किंबहुने, 'विज्ञान कथा: मूल्यमापनाच्या समस्या' प्रतिष्ठान, मे-जून 2000.